

Norka Machiedo-Mladinić

SPLIT U PRVIM POSLIJERATNIM GODINAMA (1918.-1919.)

UDK: 338.124.4(497.5 Split) "1918/1919"
Pregledni rad
Primljeno: 6. XII. 1994.

Norka Machiedo-Mladinić
10000 Zagreb, HR
Krajiška 28

Autorica opisuje teško gospodarsko stanje Splita 1918. i 1919. godine. Gradska je uprava ulagala velike napore da nabavi prehrambene proizvode i ogrjev, organizira zdravstvenu službu i pruži sigurnost građanima, demobiliziranim vojnicima i izbjeglicama iz krajeva pod talijanskom okupacijom. Stvaranje velikih promjena u socijalnoj strukturi i u radu uprave i privrede.

POLITIČKI STATUS DALMACIJE, GOSPODARSKE I DRUŠTVENE PRILIKE UOČI PRVOGA SVJETSKOG RATA

U ustrojstvu Austro-Ugarske Monarhije Dalmacija je bila pod izravnom kompetencijom Austrije i na taj način odvojena od ostale Hrvatske. Dalmacija je Austriji bila važna iz strateških razloga, te nije bila zainteresirana za njezin napredak. Najveći dio stanovništva Dalmacije bavio se poljodjelstvom i živio uglavnom u kolonatskim odnosima, dok je industrijska proizvodnja pred Prvi svjetski rat bila tek u začetku.

Takvo gospodarsko stanje odrazilo se i na društvene odnose u Dalmaciji. Stanovništvo Dalmacije bilo je većim dijelom seosko, uz nešto činovnika, trgovaca, obrtnika i industrijalaca te neveliku grupu intelektualaca slobodnih zanimanja čija je riječ utjecala na javno mnijenje. Zajednička im je bila težnja za oslobođenjem od austrijske vladavine, koja je, po njihovu mišljenju, bila najveći krivac za teško stanje u pokrajini. Neki od njih uočavali su težak položaj seljaštva i isticali potrebu njegova prosvjećivanja kako bi unaprijedilo svoju djelatnost i moglo sudjelovati u političkim zbivanjima, umjesto da u ime seljaštva kao do tada, govore i odlučuju drugi.

Kako se prehraniti oduvijek je bilo teško pitanje za žitelje Dalmacije. Iako je splitsko polje bilo od davnine obrađivano, s više plodne zemlje (41,33 posto) nego u ostaloj Dalmaciji (20 posto), usitnjena imanja (43.938 zemljišnih čestica), s 10.253 vlasnika i suvlasnika, i zemlja iz koje se samo izvlačilo, uz primitivnu obradu, davali su sve manje plodova, tako da se obrađivanje

zemlje često jedva isplatilo. Seljaci-težaci nisu mogli ni znati sebi pomoći, a vlasnici zemlje nisu se brinuli o unapređenju poljodjelstva. Prinosi svih kultura: pšenice, raži, ječma, zobi, kukuruza, krumpira i vina bili su u Dalmaciji daleko manji od prosječnog prinosa u Austro-Ugarskoj. Da bi se prehranila, Dalmacija je bila prisiljena uvoziti, od neophodne pšenice (7 - 11 tisuća vagona na godinu) do sijena, koje je uvozila iz Italije, Bosne, Albanije i Austro-Ugarske.

STANJE ZA VRIJEME RATA

Prvi svjetski rat iscrpio je ionako siromašnu Dalmaciju i doveo njezino stanovništvo do ruba egzistencije. Činilo se da je Dalmacija "zemlja koja izumire". U ratnim godinama (1915.-1917.) natalitet u Dalmaciji smanjen je za 50 posto, a smrtnost uvećana za 40 posto, a bilo je krajeva Dalmacije gdje je natalitet smanjen i za 80 posto, dok se smrtnost popela na 100 posto pa i više. Malo su manje zastrašujući podaci iz Splita. Prema posljednjem predratnom popisu stanovništva, iz godine 1912., u splitskoj općini, koja je obuhvaćala 8.236 km četvornih, bilo je 27.492 stanovnika, i to 21.407 građana i 6.085 seoska stanovnika. U razdoblju od 1912. do 1914. u Splitu su se rodile 2.032 osobe, a umrlo ih je 1.362, dok je u razdoblju od 1915. do 1917. rođeno samo 1.235, a umrlo 1.516 ljudi, i tako je smrtnost bila veća od broja novorođenih. Ovoj negativnoj bilanci treba dodati broj onih koji su poginuli i stradali u ratu.

Dalmacija je od svih pokrajina pod središnjom vlasti bila najviše ispaćena glađu. Uvoz, ionako otežan u ratnim uvjetima, Austrija je još više otežavala. Kad su iz unutrašnje Hrvatske godine 1915. htjeli poslati 1.000 vagona pšenice, Beč to nije dopustio jer je i u tome vidio čin zbližavanja Dalmacije s banskom Hrvatskom. Mađarski trgovci nisu više donosili žito ni sočivice. Promet s Trstom bio je obustavljen. Hrana koju je slala opskrba organizacija iz Beča dolazila je jedino preko Rijeke, i to u količinama koje su bile daleko manje od potreba stanovništva. Nikakve sigurnosti u tome nije bilo jer je hrana stizala neredovito: jednom nije bilo vagona, drugi put parobroda. Jeftinog krumpira nije bilo od 1916., a ni količine šećera nisu mogle zadovoljiti potrebe prehrane, proizvodnje vina i prerade voća. Kako nije bilo krme, nije bilo ni mogućnosti uzgoja svinja pa nije bilo ni masti, a maslinovo ulje se rekviriralo za potrebe vojske. Iz istih razloga rekvirirala se vuna i sav ulov ribe. Nije bilo krumpira ni sočivica, nije bilo soli, a zalihe ogrjeva bile su sve manje, pa se činilo da domalo neće biti ni rasvjete. Petrolej se već godinu dana nije mogao dobiti. Ljudi su se doslovce tukli radi nabave skupih parafinskih svijeća. Zaliha ugljena bila je pri kraju, te je Splitu prijetila i opasnost da ostane bez plina. Stanovništvo je stradalo od gladi i lihvarstva, čemu je osobito bilo izloženo seosko stanovništvo. O opskrbi grada saznajemo



Gospodski trg u Splitu 1909.

iz "Novog doba", koje je pod uredništvom Vinka Kisića počelo izlaziti 9. travnja 1918:

9. VI. dijeli se 15 dag krušnog brašna po osobi.

11. VI. uz prikaz legitimacije može se dobiti 10 dag slanine. Kako nema više brašna za naredna tri dana, može se dobiti 30 dag kukuruznog brašna i 15 dag kukuruznog griza. Toga dana na ribarnici upravo je razgrabljeno 13 kvintala sardela.

16. VI. može se nabaviti 1 kg soli i jedan sapun.

25. VI. u nedostatku krušne hrane dijeli se po 35 dag tjestenine po osobi za naredna dva dana.

27. VI. može se dobiti 5 dag masti.

AKTIVNOST UOČI ZAVRŠETKA RATA

Očekivanje završetka rata stanovnicima Splita budilo je nadu u bolji život izvan Austro-Ugarske Monarhije. Poučeni dugim gorkim iskustvom, znali su da se sami moraju potruditi u ostvarenju toga sna. U Splitu se osjećala živost na svakom koraku. Nakon amnestije cara Karla, kući su se vratili Splićani koji su prvih dana rata bili uhićeni. Na poziv dr. Gaje Bulata,

predsjednika Sazivajućeg odbora, 2. srpnja 1918. održan je Narodni zbor, prvi skup poslije četiri godine. Prisustvovali su mu predstavnici svih tadašnjih stranaka u Dalmaciji i donijeli su Političku rezoluciju. U prvoj točki iznesen je sljedeći stav: "Etnički jedinstven narod Srba, Hrvata i Slovenaca ima neotuđivo pravo i dužnost da sredstvom samoodređenja ostvari svoju jedinstvenu nezavisnu državu." Izabrano vodstvo Narodne organizacije, njih šesnaestorica, smatrajući Splitsku rezoluciju iskrenim odrazom političkog raspoloženja čitavog naroda Dalmacije, osnovalo je Narodno vijeće SHS.

Uz političku akciju trebalo je istodobno, i to što hitnije, rješavati gospodarsku situaciju u Dalmaciji. Autor Gospodarske rezolucije don Frane Ivanišević iznio je istinu riječima:

"Nije nas skupila obijest već ljuta nevolja. Od 1855. g. drugi put pojavila se avet gladi. Na stotine i stotine ljudi sišlo je u grob zbog gladi... U jednoj riječi, kako nam je danas, to je zlo, a ne maknemo li se, bit će i gore."

Formiran je gospodarski odbor od osam članova. Razmišlja se o sazivanju Općinskoga vijeća koje je prije četiri godine, početkom rata, bilo raspušteno.

Poteškoće s prehranom se nastavljaaju. Iz "Novog doba" saznajemo:

7. VII. Split je bio tri dana bez kruha. Zalihe pure pokrit će narednih deset dana, a davat će se 10 dag dnevno po osobi.

10. VII. može se nabaviti jedan sapun.

Apelira se na naše zastupnike u vladi i parlamentu da se založe kako bi Dalmacija dobila hrane kao i druge pokrajine.

8. X. Split je bez svjetla; ono malo plina ne daje gotovo nikakvo svjetlo. Nema ugljena, nema plina, ni petroleja.

9. X. i zadnje rezerve ugljena su potrošene, dakle, grad je u potpunom mraku.

Ostati bez plina značilo je ostati bez jedinog sredstva rasvjete, bez pogona za industriju, a za mnoge obitelji značilo je ostati i bez mogućnosti kuhanja. Sa spuštanjem mraka zamire život na ulicama grada. Kavane se zatvaraju u 18 sati. Sat kasnije zatvaraju se krčme i vinotoče, jer se ne može raditi bez plina, petroleja ni karbita. Za mir u gradu odgovorna su bila tri stražara i tri agenta u civilu. Noću se čuje pucnjava, a događaju se i krađe.

17. X. stanovništvu Splita opet prijete opasnost da ostane bez kruha, jer zadnjih dana parobrodi nisu donijeli ništa. Kruha će biti još samo do subote.

29. X. umjesto krušnog brašna može se dobiti 8 dag bijelog brašna i 8 dag u zrnu po osobi za 38 novčića.

Zdravstveno stanje stanovništva se pogoršava. Ima slučajeva boginja, ospica, pjegavog tifusa, a španjolska groznica uzima sve više maha. Ima dana kada smrt odnosi i deset žrtava. Socijaldemokratska stranka zahtijeva 21. X. da gradska uprava poduzme potrebne preventivne mjere, jer će se u protiv-

nome organizirati štrajk. Stranka ističe da je spremna odstraniti smeće iz grada ako općinska uprava preuzme organizaciju posla. Traži se raspisivanje izbora za općinsku upravu u koju treba izabrati one koji imaju volju, osjećaje i razumijevanje za potrebe grada.

Nastavljena je humana akcija slanja djece iz Dalmacije, Istre i Hercegovine u unutrašnju Hrvatsku i Slavoniju. Od 1. srpnja 1917. do 31. kolovoza 1918. otišlo je 17.544 djece, i to najviše iz Dalmacije. Djeca su smještena kod seljaka i građana, a pri tome se pazilo, po zahtjevu roditelja, da dijete dođe u obitelj iste vjeroispovijedi.

ZAVRŠETAK RATA

Hrvatski sabor na svojoj sjednici održanoj u Zagrebu 29. listopada 1918. raskida odnose s Austro-Ugarskom i na cijelom teritoriju Hrvatske te Slovenije, Vojvodine i Bosne i Hercegovine formira se Država Slovenaca, Hrvata i Srba. Odlazak namjesnika grofa Marija Attemsa iz Zadra 1. XI. simbolično je označio kraj austrijske vladavine Dalmacijom. Narodna je organizacija po uputama Narodnog vijeća SHS iz Zagreba 3. XI. formirala Zemaljsku vladu, a kako je Zadar došao pod vlast Talijana, Split postaje političko središte Dalmacije.

Stanovnici Splita u više su navrata pokazali svoje simpatije za ujedinjenje u širu zajednicu Južnih Slavena. Njihova živost i veselost došla je do izražaja 28. X., prilikom prvih vijesti o prihvaćanju Wilsonovih uvjeta mira, kada su čitave noći pjevali i plesali po ulicama i na Narodnom trgu, a sutradan je "neprobojna masa" slušala govore svojih prvaka i formirala povorku po gradu. Dana 20. XI. organiziran je svečani doček srpskoj vojsci, a kada se 2. XII. kasno na večer saznalo za proglašenje Kraljevine SHS, formirala se povorka koja je s glazbom na čelu pjevajući i kličući prolazila gradom. Paljenje bengalske vatre i ispaljivanje raketa upotpunjavalo je sliku općeg raspoloženja; vjerovalo se da Dalmacija više neće biti zapostavljena kao do sada, nego da će naći pravo mjesto u novoj državi. Ubrzo je međutim, uslijedilo otrežnjenje i razočaranje pojačano nemoći i nebrigom nove države prema talijanskoj dominaciji na istočnoj obali Jadrana.

Za vrijeme rata uprava grada bila je u rukama komesara Šporna. Kako je bivši gradonačelnik Vinko Katalinić za vrijeme rata umro, njegov zamjenik dr. Josip Smodlaka pozvao je 3. XI. općinske vijećnike da obnove rad općinske gradske uprave.

Točno u podne 6. studenog 1918. sastali su se odbornici i vijećnici na prvo vijećanje nakon ratnog prekida. Kako je J. Smodlaka bio imenovan za člana Zemaljske vlade, jednoglasno je izabran dr. Ivo Tartaglia za novog predsjednika splitske općine. Na istoj sjednici prošireno je Općinsko vijeće s

predstavnicima Hrvatskoga napretka, Socijaldemokratske stranke i svećenstva.

Ionako teško stanje u Splitu, završetkom rata još se više pogoršalo. Izmoreni, gladni i bolesni vraćali su se demobilizirani vojnici. Liječnici su im pružali prvu medicinsku pomoć, a već 19. XI. otvorena je improvizirana bolnica za spolne bolesti na Solinskoj cesti u zgradi Martinis-Marchi, koju je vodio dr. Ivo Stalio. Svakoga dana pristizale su izbjeglice iz krajeva koje su Talijani okupirali. Trebalo je riješiti pitanja njihova stanovanja i zaposlenja. Između izbjeglica bilo je profesora, kapetana i ljudi drugih profesija. Mnogi su u bijegu ostavili svu svoju imovinu, a nisu se mogli vratiti na svoja ognjišta. Prema prvom poslijeratnom popisu od 31. siječnja 1921. Split je imao 31.781 stanovnika, i to 25.037 građana i 6.744 seoska žitelja, te se po tome može pretpostaviti da je bilo oko 600 novih peteročlanih obitelji kojima je trebalo osigurati opstanak. Formiran je odbor za pomoć siromašnim stanovnicima, a prvi zadatak bio je utvrditi kome je pomoć zaista potrebna. Zbog pomanjkanja sredstava Zemaljska je vlada privremeno obustavila davanje vojničke pomoći obiteljima vojnika te su i oni pali na teret općine. Po pravilu, pravo na pomoć gasi se dolaskom vojnika kući, a za obitelj invalida, nestalih i poginulih vojnika pomoć se dobiva još šest mjeseci. Prijedlog predstavnika Socijaldemokratske stranke da se uzme od onih koji su se u ratu obogatili općinsko vijeće preinačilo je u raspisivanje dobrovoljnog doprinosa, i to tako da Odbor od devet članova sastavi popis koje će osobe posjetiti i predložiti im iznos doprinosa.

Saveznička mornarica dala je četiri vagona krušne hrane za prehranu stanovnika pa je tako bilo moguće povećati dnevni obrok kruha za 4 dag i dati najsiromašnjama besplatno 2 kg brašna po osobi za mjesec dana. Na dan 1. prosinca 1918. obrok kruha iznosio je 22 dag, a zapadao je 42 pare. Općina je kupila veću količinu ugljena za plinaru, tako je plina bar za neko vrijeme dostajala za javnu rasvjetu i za kućanstva. O sigurnosti grada brinula se sada Narodna garda, kojoj je 29. listopada 1918. pristupilo 200 građana razvrstanih u tri čete. Treća četa bila je sastavljena od socijaldemokrata i prilikom polaganja prisege na Narodnom trgu nosila je crveni barjak, a ne hrvatski, kao ostale dvije.

Stručna osoba pregledala je financije komesarijata, ali potrebnog novca nije bilo, a bio je prijeko potreban kako bi se moglo pomoći bjeguncima i obiteljima nezaposlenih radnika. Općinu su opterećivali dugovi preostali iz 1910. i 1911. godine za obranu od kolere, te dugovi plinare za nabavu ugljena i pokriće njezinih redovitih troškova. Najvažnije je bilo pokrenuti gospodarstvo. Trebalo je djelovati brzo i odlučno!

Jedina dosadašnja općinska poduzeća bila su: vodovod, s ograničenom mrežom, zastarjela plinara te klaonica i ribarnica, a kako su bile vođene neracionalno, jedva su pokrivale svoje troškove.

Zemaljska vlada odobrila je Općini zajam od 100.000 kruna, koje će dati pola u novcu, a pola u hrani, što ni izdaleka nije bilo dovoljno za potrebe grada. Na sjednici Općinskog vijeća 21. XI. iznesen je razrađeni prijedlog o raspisivanju općinskog zajma uz odobrenje Zemaljske vlade. Glavnicu od 200.000 kruna bile su voljne dati Prva pučka dalmatinska banka, Ljubljanska kreditna banka, Jadranska banka i Zadružni savez, u jednakom iznosu. Usto, namjeravala se osnovati Gradska štedionica po uzoru na postojeće štedionice u Zagrebu i Ljubljani.

Polazilo se od stajališta da ono što se napravi bude dobro napravljeno i u skladu s dugoročnim razvojem grada. Pomoću zajma Zemaljske vlade prišlo se izgradnji 50 - 60 radničkih stanova na Gripama. Započeti su radovi na preuređenju vojne bolnice za potrebe građanstva, a otvorila se i ambulanta za venerične bolesti.

Utvrđene su maksimirane cijene najpotrebnijih namirnica. Po njima je 25. XI. crni kruh zapadao 7 kruna, a bijeli 10 kruna; govedina prednji dio 10, svinjetina 24, a prva vrsta ribe 18 kruna. Preporučuje se ribarima da povećaju ulov plave ribe kako bi pomogli prehrani stanovništva. Trgovcima koji se nisu držali određenih cijena oduzimala se roba. Vijećnici su imali pravo na ratni dodatak, ali mogli su ga se odreći u korist fonda za siromašne. Predsjednik općine odrekao se bilo kakvih primanja.

PRVA POSLIJERATNA GODINA

Počela je 1919. godina! "Grdna mora ropstva tišti naše prsi", možemo pročitati u novogodišnjem broju "Novog doba". Splićani se nisu mogli pomiriti s talijanskom okupacijom većega dijela Dalmacije.

U nedelju 5. siječnja 1919. u prepunom su kazalištu na prosvjednoj skupštini protiv talijanskog zaposjedanja naših krajeva govorili J. Smodlaka, profesor G. Novak i predstavnici Socijaldemokratske stranke, Domazet i Jančkov. Pozdravilo se konstituiranje jedinstvene države na načelima jednakih prava naroda i potpune demokracije. Odlučno se traži da Italija napusti naše krajeve, u čemu se očekuje podrška demokratskih država.

Prosvjedna skupština ponovno je održana 2. veljače na inicijativu općinske uprave. Predsjednik skupštine I. Tartaglia zahvaljuje na odazivu i usmjerava skup "ne u mržnji prema Talijanima, već u izražavanju ljubavi prema našoj zemlji. Mi ne mrzimo talijanski narod, nego se bunimo protiv talijanskog imperijalizma, jednako kako smo se bunili protiv njemačkog i mađarskog... Borili smo se da odbacimo jaram, a ne da prihvatimo talijanski imperijalizam." Naglašava se naše nesporno historijsko pravo i karakter istočne obale jadranskog mora. Prosvjedne skupštine bile su podrška naporima naše delegacije na Mirovnoj konferenciji s dr. Antom Trumbićem na čelu.

Saveznički brodovi često se nalaze u splitskoj luci. Njihova se prisutnost koristi da bi se njihovim zapovjednicima objasnila neopravdana talijanska okupacija dijela Dalmacije, a oni svoje simpatije iskazuju davanjem pomoći u hrani stanovništvu Splita. Gradska uprava ulaže velike napore oko opskrbe stanovništva. Premda se smatra da je Split najskuplji grad na svijetu, zamjećuje se mali napredak. U siječnju se uz predočenje osobne iskaznice mogu dobiti sapun za rublje i osobnu higijenu, mlijeko u prahu, nadomjestak kave, marmelada, suho voće (10 dag suhih krušaka, 5 dag suhih jabuka, 35 dag šljiva), 50 dag brašna od krumpira, 1 prašak za pecivo, parafinska svijeća i šibice.

Aktivna je i Narodna ženska zadruga utemeljena koncem 1918. koja pod vodstvom Maje Čulić povezuje 350 članica. Njihovim zalaganjem djeluje pučka kuhinja namijenjena ponajprije djeci, a provedena je akcija davanja poklona školskoj djeci u odjeći i obući. Organizirani su analfabetски tečajevi namijenjeni ženama, i održavaju se predavanja kako bi se unaprijedila zdravstvena kultura, toliko potrebna u suzbijanju širenja zaraznih bolesti. U Bosni i sjevernoj Hrvatskoj ima dosta oboljelih od pjegavog tifusa i boginja. Dana 10. veljače zabilježen je 191 slučaj boginja u Banskoj Hrvatskoj, te se stoga preporučuje što manje putovati, a svi putnici moraju imati potvrdu o obavljenom liječničkom pregledu i moraju se strogo držati uputa o dezinfekciji.

Improvizirana bolnica za spolne bolesti, za koju se založio dr. Jerko Machiedo, povjerenik za nastavu i zdravstvo Zemaljske, odnosno sada Pokrajinske vlade, pokazala se prijeko potrebnom. Ona je puna bolesnika vojnika-povratnika, ali i građana i žena. Postojeća zgrada je premalena te se traži bolje rješenje. Općina razmatra mogućnost otvaranja opće liječničke ambulante, u kojoj bi liječnici Tommaseo i Tudor siromašne liječili besplatno. Svakako je potrebno graditi novu pokrajinsku bolnicu, ali se to može samo uz zalaganje Pokrajinske vlade, odnosno države. U tijeku cijele godine daju se tjedni izvještaji o broju zaraznih bolesnika oboljelih od azijske gripe, boginja, difterije, pjegavog tifusa, trahoma i španjolske groznice. Početkom ljetnih vrućina počela se širiti stočna pošast.

Seljaci su s veseljem primili vijest da je 27. studenog 1918. Narodno vijeće u Zagrebu prihvatilo Prijedlog rješavanja agrarnog pitanja, kojim će se ukinuti feudalni i kolonatski odnosi kojih je u Dalmaciji još uvelike bilo. Seljaci su smatrali odluku punovažnom te vlasnicima ništa od uroda nisu više davali. Zbog toga su se u tijeku 1919. vodile brojne parnice. Naredba Pokrajinske vlade od 25. kolovoza 1920. zaštitila je posjednike na štetu težaka. Ni najavljena eksproprijacija veleposjeda nije mogla mnogo promijeniti prilike u Dalmaciji, jer je zapravo veleposjeda bilo malo. Po predratnoj statistici samo su četiri vlasnika imala posjed od 50 do 100 hektara, osmorica posjed od 20 do 50 hektara, dok su njih dvije tisuće bili vlasnici posjeda veličine od 0,5 do 1 hektara.

Dalmacija je bila zemlja najmanjih čestica. Na jednom hektaru bilo je 20-50 vlasnika. Mnogo toga nije išlo na ruku seljaku Dalmacije. Bura i bujice odnosile su zemlju; kiše ima ili previše ili premalo, česte su poplave, a istodobno mnoga su područja močvarna. Zemlja se još obrađivala drvenim plugom, sijalo se rukom, vršidbu se obavljalo uz pomoć konja, a masline se nisu redile ni gnojile. Blago je bilo smješteno u stajama od pletera, izloženo kiši i propuhu. Seljak težak ne može zemlji vratiti ono što joj je oduzeo; njome neracionalno gotovo grabežno gospodari. Mnogo toga se moralo učiniti i promijeniti, ali to seljak nije mogao sam. Na skupštini socijalista i težaka 6. siječnja 1919. u Splitu pokrenuta je inicijativa za osnivanje Općega težačkog saveza.

No to nisu bili glavni problemi Splita. Prehrana stanovništva donekle se u tijeku 1919. godine stabilizirala, premda je pokazatelja bijede bilo na svakom koraku. Prosjachenje je uzelo takvog maha "da se jedva dalo živjeti". Prosjaci, jadni, sakati i odrpani, obilazili su grad, osobito kavane, u doba kada je u njima bilo najviše svijeta. Trebalo je zaposliti nezaposlene i pokrenuti mehanizam grada. U tom smislu organizirani radnici uputili su 11. II. 1919. Spomenicu vladi u obliku ultimatumu. Na sastanku, u prisutnosti predsjednika Pokrajinske dalmatinske vlade dr. I. Krstelja, delegat radnika Jakov Gabrić iznio je pritužbe i zahtjeve radnika. Predsjednik općine Splita nazirao je rješenje u što bržoj uspostavi željezničkoga i parobrodskog prometa, u gradnji puteva i kanala, a čim se dobije potrebna količina ugljena, tvornice cementa i tvornica u Dugom Ratu početi će raditi, pa će tada posla biti za svakoga.

Općina je financijska sredstva prikupljala na više načina. U veljači je raspisan općinski zajam od 2.000.000 kruna. Sama ideja nije bila nova, tj. bila je predložena još u doba komesara Madirazze, ali tadašnje čelništvo grada nije se usudilo ući u tu akciju. Zajam je razdijeljen na 1460 zadužnica po 10.000, 2.000, 1.000 i 200 kruna, a bit će pokriven uz 4 posto godišnje dobiti, dok su banke istodobno davale samo 2 posto. Sudionici ovoga zajma, pomagali su tako svome gradu dajući mu glavnicu na raspolaganje, što je u ovome času bilo neophodno za sanaciju financijske situacije i za gospodarski napredak.

Dana 6. travnja 1919. osnovana je Općinska štedionica s pologom od 1.000.000 kruna, koji je dala Općina. U pozivu građanstvu i iz Pravilnika saznajemo da je glavna svrha Općinske štedionice pružiti svakome, osobito siromašnijem dijelu pučanstva, priliku da novac sigurno uloži i da ga u svako doba može opet uzeti, pomažući time sebi i razvoju svojega grada. Općinska štedionica bila je samostalna ustanova pod državnim nadzorom.

Uvedena je taksa za boravak stranaca u gradu. Oni koji ostaju preko tri dana dužni su platiti 2 krune po danu, a tako je bilo u Zagrebu i Ljubljani. Stalno nastanjeni stranci morali su uplatiti jednokratno 50-500 kruna. Or-

organizatori zabave davali su Općini 5-15 posto prihoda. Ples u kazalištu bio je najveći društveni događaj te se pravo organiziranja plesa davalo na natječaj, a za jamčevinu trebalo je položiti 2.000 kruna.

Za svaku veću akciju, kao za uređenje Marjana ili kupališta Bačvice, osnivana su dionička društva, utvrdila bi se temeljna glavnica, Općina bi preuzela polovicu akcija i sudjelovala u upravi s polovicom članstva.

Kako bi vizija modernoga grada postala stvarnost, krenulo se u gradnju. Bilo je akcija koje je grad mogao sam ostvariti, ali i onih dalekosežnih, koje se bez šire zajednice nije moglo ostvariti. O uvođenju električne energije ovisilo je hoće li "Split postati moderan bogati grad ili i dalje životariti", a već početkom ožujka pokrenuta je akcija izgradnje željezničkog spoja Dalmacije s ostalom Hrvatskom. U tome je vrlo aktivan bio inženjer Petar Senjanović, šef tehničkog ravnateljstva za Dalmaciju, koji je neumorno tumačio potrebu izgradnje; držao je brojna predavanja građanstvu, pisao mnoge zanimljive i rado čitane članke i pokrenuo je akciju slanja zahtjeva od strane Općine Ministarstvu saobraćaja, Ministarstvu unutrašnjih poslova i Ministarstvu financija.

Zastarjela plinara bila je teško rješiv problem, osobito zbog trajne nestašice ugljena. Ni rekviriranje ugljena od tvornice cementa nije bilo pravo rješenje. Jednom je bilo plina samo za rasvjetu grada, drugi put samo za kućanstva, a katkada ni za jedno ni za drugo. Javna rasvjeta je 26. II. bila tako slaba da su čitavi predjeli bili u tami, a tamo gdje su plinska svjetla gorjela, davala su svjetlo snage lojanice. Građani su bili nezadovoljni, noću su se osjećali nesigurnima, a i sami radnici plinare organizirali su štrajk nezadovoljni upravom plinare i čestim otpuštanjem radnika. O plinari je Općinsko vijeće više puta raspravljalo. Trebalo je izgraditi novu plinaru, ali pravo trajno rješenje, o kojemu je ovisila budućnost grada, bilo je uvođenje električne energije, bez čega se razvoj industrije nije mogao ni zamisliti.

Elaborat o uvođenju električne energije u grad bio je gotov 30. kolovoza 1919. te je tada sazvana redovna sjednica općinskoga vijeća u foajeu kazališta, čime je započela javna rasprava, kako bi se odluke mogle donijeti i ostvariti. U uvodnom govoru načelnik grada rekao je među ostalim: "Split mora prihvatiti preduvjete razvoja, njihovo odgađanje moglo bi odbiti one snage koje danas žele u Splitu razviti industriju i trgovinu." Ostala pitanja građani su raspravili s inženjerima P. Senjanovićem i Ž. Dorotkom.

Na sjednici Općinskoga vijeća 6. rujna donesena je odluka: "Elektra" iz Praga obvezuje se dati potreban instalacijski materijal, u roku od tri mjeseca napraviti mrežu javne rasvjete u gradu i prenijeti električnu energiju s Majdana, tako da već u prosincu ove godine mogu biti osvijetljene ulice i trгови, lokali i uredi. Dobivanje električne energije s Majdana, snage 100 konjskih snaga, bit će samo privremeno rješenje, dok se dovoljno jeftine električne energije ne dovede s Dugog Rata ili ne dobije na drugi način. Općina je

spremna u elektrifikaciju grada uložiti 51 posto kapitala, dok će ostalo dati domaći dioničari, a "Elektra" će sudjelovati s 10 do 15 posto kapitala, koji ulog bi nakon deset godina otkupilo u tu svrhu osnovano društvo "Općina Split i drugovi". Općina je imala odlučujuću riječ u elektrifikaciji grada. Na sjednicama Općinskog vijeća redovito se izvještavalo o napredovanju poslova elektrifikacije. Završetak radova odužile su poteškoće oko dopreme materijala.

U međuvremenu grad je mijenjao svoje lice. Na sjednici Općinskog vijeća 22. veljače 1919. prihvaćen je predračun troškova za gradnju cesta i pločnika, popločavanje ulica, izgradnju kanala po obali i Marmontovoj ulici, izgradnju javnih zahoda, proširenje Pazara, izgradnju vodovodnog kanala Split-Solin i za uređenje javnog parka koji grad do tada nije imao. Prednost je dana gradnji ceste preko Gripa, te od Solinske do Špinuta preko Lovreta u dužini 1800 metara i 28 metara širine. Zbog velike nezaposlenosti ubrzo se ušlo u gradnju puta prema Mejama s oskudnim općinskim sredstvima i onima dobivenim kao pomoć od Pokrajinske vlade. S gradnjom ceste prema Mejama započinje evolucija zapadne obale Splita. Postojeći projekt je dopunjen te je odlučeno da cesta bude 12 metara široka i da se odmah u nju ugradi kanalizacija i voda.

Planiralo se Marjan, to jedinstveno bogatstvo Splita, pretvoriti u prirodni park. Najprije ga je trebalo hitno zaštititi od sječe šume, napasanja stoke i od požara, zatim odstraniti židovsko groblje, dovesti vodu i izgraditi pristup s obale. Osnovano je društvo "Marjan" preko kojega su se prikupljala sredstva za tu namjenu. Raspravljalo se i o tome da se Sustipan prepusti živima, a da se novo groblje izgradi u predjelu Žnjana.

Stambena izgradnja bila je hitna potreba grada. Bjegunci iz Zadra i drugih krajeva okupirane Dalmacije svakodnevno su pristizali u grad. Započeta je akcija prikupljanja pomoći za njih, a novine su obavještavale koji su iznos pojedinac ili ustanova priložili u Fond pomoći. Radnički stanovi na Gripama već su se gradili, a počela je izgradnja malih općinskih stanova na Brankovu prilazu. Da se potakne privatna izgradnja stanova, graditelji su bili za razdoblje od šest godina oslobođeni plaćanja poreza, što je postojeći zakon dopuštao. Potrebno je bilo unaprijediti higijenu stanovanja jer su postojeće zgrade bile zapuštene, budući da ih kućevlasnici već čitav niz godina nisu popravljali. Posebna komisija pregledavala je stanove i utvrđivala njihovo stanje, određujući potrebne popravke. Kako bi grad postao čišći, sagrađeno je nekoliko štala blizu Pazara, u koje su seljaci ostavljali svoju živinu prilikom dolaska na tržnicu.

Parolom "Neka Split bude najčišći grad na Jadranu" 2. travnja proglašen je Dan čistoće te je započeta akcija čišćenja grada po američkom običaju, ali se za dvadesetak dana pokazalo da je grad opet prljav kao i prije akcije.

Početak ljetne sezone otvoreno je privremeno kupalište "Polo". Ženama je bio dopušten pristup do 11 sati, a ostalo vrijeme ostavljeno je muškarcima.

Na tom prostoru predviđala se izgradnja modernoga kupališta s pratećim objektima, restoranima i hotelom. Kako se ne bi ostalo samo na riječima, osnovano je dioničko društvo "Bačvice", u kojemu je općina uz odgovarajuće novčano učešće zadržala glavnu riječ. Koncem godine projekt je bio gotov i predan građanstvu na uvid.

Sumporno je kupalište 15. svibnja počelo pružati svoje usluge.

Sazrela je potreba za osnivanje građevinskog poduzeća.

Početkom godine 1919. Društvo srednjoškolskih profesora provelo je raspravu o reformi školstva u Splitu. U raspravi su sudjelovali učitelji, profesori, vladin delegat dr. Prvislav Grisogono i dva liječnika. Dogovoreno je da se škole podijele na pučke - osnovne, srednje i stručne. U toku godine Građanska ženska škola pretvorena je u državnu Realnu gimnaziju, a u sklopu Obrtničke škole otvorena je četverogodišnja Graditeljska škola.

Veliki kulturni događaj u Splitu bio je otvaranje Gradske knjižnice 2. srpnja, s više od 14.000 svezaka, za što je bio zaslužan Dušan Mangjer, koji je nastojao da se ovoj središnjoj knjižnici pridruže knjižnice škola i sjemeništa. Od tada su tiskare bile dužne knjižnici slati jedan primjerak svake tiskane knjige.

Uz ove raznovrsne i velike aktivnosti stalna se pozornost poklanjala tijekom Mirovne konferencije u Parizu, jer je o njoj ovisila sudbina ljudi velikog dijela Dalmacije. Kako bi se dala podrška našoj delegaciji i zahtjevu za oslobođenjem zemlje od talijanske okupacije, 27. ožujka otvorena je u Splitu Izložba jugoslavenskih umjetnika iz Dalmacije. Prilikom otvaranja izložbe dr. Ivo Tartaglia je u ime organizatora, društva "Medulić", rekao: "Izložba je narodna i kulturna manifestacija. Otvara se u trenutku kada se rješava sudbina našeg naroda i osporava (nam) pravo na Dalmaciju. Naši umjetnici svoje oružje iznose u borbu za nacionalni i teritorijalni integritet." Stranim je novinarima prilikom njihova posjeta izložbi obrazložio narodno stajalište još oštrijim riječima: "Naš narod neće i ne može mirovati dok ne otkupi potpunu slobodu." Umjetnici iz Dalmacije sudjelovali su na izložbi Proljetnog salona u Zagrebu, a 30. srpnja upriličena je izložba Emanuela Vidovića u Splitu, koja je zatim bila prenesena u Zagreb i Beograd.

Koncem godine 1919. raspravljalo se o oživljavanju rada kazališta i odlučeno je da se započne s dramskim predstavama, da se usto u proljeće i jesen organizira gostovanje zagrebačke i beogradske opere i drame. Brojnost predstava ne smije ići na uštrb njihove kvalitete. Smatralo se da se postojeće kazalište ne može preurediti da odgovara modernim zahtjevima, a kako bi se došlo do sredstava za novo kazalište, ponudit će se otkup loža.

Kako prehraniti stanovništvo ostalo je goruće pitanje do kraja godine. Split je u skupoći prestigao sve dalmatinske gradove, a smatralo se da je u tome u travnju postignut vrhunac. Odluka o maksimiranju cijena živežnih namirnica izazvala je suprotni efekt, jer se do namirnica još teže dolazilo, i

to po vrlo visokoj cijeni. Stoga je Pokrajinska vlada proglasila slobodnu trgovinu živežnim namirnicama. Onima s plavom i ružičastom kartom Općina je za Uskrs besplatno dala 1 kg bijelog brašna i 1 kg krumpira. U više navrata moglo se dobiti po 1 kg krumpira i šećera, a u prosincu moglo se uz predočenje karte nabaviti po 10 kg krumpira.

U okviru Državnog odjela za zaštitu djece 1. svibnja osnovan je Odbor za Dalmaciju, s Majom Čulić na čelu. Odbor je uložio veliki napor, a uspjeha je bilo malo: od 17. lipnja davalo se djeci do pete godine života i trajno bolesnima 25 dag šećera mjesečno, a u mliječnoj kuhinji svakog jutra mogli su dobiti po šalicu toplog mlijeka.

Ljeto je donijelo nevolje s vodom - treba je štedjeti jer je nije bilo dovoljno. Jure Duboković, povjerenik Pokrajinske vlade za prehranu, odlazi u Zagreb i Beograd da bi ubrzao opskrbu Dalmacije. Koncem godine dopremom 14 vagona brašna Split može predahnuti na kratko vrijeme jer će se tako zadovoljiti potreba grada za mjesec dana. Nova nevolja je štrajk mlinara.

Dajte nam svjetla i ogrjeva - traže građani od Općine, jer je drvo i ugljen nemoguće nabaviti, a ako se gdje i nađu, treba ih platiti po lihvarskoj cijeni. Ako čovjek želi noću vidjeti kuda hoda, mora nositi komad lojanice, ali ni nje u Splitu nema. Za Božić Općina je otvorila općinske mesnice kako bi one konkurirale privatnim mesarima, a borba oko prehrane stanovništva traje i dalje.

U tijeku 1919. pokrenuto je pitanje uređenja splitske luke, pitanje od životnog interesa za grad i državu. P. Senjanović i ostali isticali su izuzetan prirodni položaj Splita, koji s tri luke, putničkom u staroj luci, u Poljudu za potrebe industrije i trgovačkom lukom u Kaštelanskom zaljevu može postati prometni emporij države. U Beogradu je koncem godine sastavljena komisija koja je trebala ispitati može li se narednog proljeća po austrijskom planu postojeća luka dograditi i proširiti. Juraj Bijankini, zastupnik Državnog vijeća SHS, zalagao se za osnivanje posebnog ministarstva za pomorstvo, te za to da se Pomorska uprava iz Sušaka premjesti u Split, što je i postignuto, dok je pomorstvo ostalo i dalje u sklopu Ministarstva saobraćaja.

Godine 1918. i 1919. bile su za Splićane vrlo teške, pune borbe za koricu kruha i šaku hrane. Ipak, i pored borbe za održanje golog života, nazire se vizija novoga, modernog grada. Split se u poslijeratnom razdoblju naglo razvija, ostvarenjem osnovnih preduvjeta: elektrifikacijom, izgradnjom luke i željezničkim spojem s kopnom Hrvatskom. Istodobno se odvijalo daljnje raslojavanje društva. Zbog sporog i nepotpunog rješavanja seljačkog pitanja stvara se još veći sloj siromašnog stanovništva, koje pokušava naći posao u gradu kao nekvalificirana radna snaga, dok su se spretniji stanovnici grada i pridošlice s otoka uspjeli obogatiti baveći se trgovinom i industrijskom djelatnošću.

Što je vrijeme više odmicalo, jačala je hrvatska nacionalna svijest, kao i svijest o pogrešci napravljenoj ulaskom u zajednicu s ostalim Južnim Slavenima, zbijaju se redovi oko politike dr. Vladka Mačeka i traži se rješenje hrvatskog pitanja u okviru Hrvatske. Usto, stanovnici grada Splita bili su voljni dati sve od sebe za dobrobit svojega grada - NAJLIPŠEG GRADA NA SVITU !

KORIŠTENA GRADA:

- 1) Zapisnici Općinskog vijeća Splita, Sveučilišna knjižnica u Splitu, arhivska grada.
- 2) NOVO DOBA, Split, od 9. VI. 1918. do 30. XII. 1919.
- 3) JADRAN, Split, od 2. II. 1919. do 30. XII. 1919.
- 4) Radica Branko: Novi Split, Split, 1931.
- 5) Tartaglia Ivo: Zemlja koja izumire, NOVOSTI, Zagreb, 25. VIII. 1918. br. 255,157,258.
- 6) Tartaglia I.: Agrarna politika u Dalmaciji, JUGOSLAVENSKA NJIVA, 1919. br. 12. str. 182-190.
- 7) Tartaglia I.: Grad Split i njegova općina, Sveučilišna knjižnica u Splitu, rukopisna zbirka.
- 8) Tartaglia I.: Zemlju našu daj nam... Veliki kalendar "Književnog juga", 1919. str. 91-95.
- 9) Tartaglia I.: Plan grada Splita, ŽIVOT, 1919. br. 4.
- 10) Poteškoće, osnove i radnje za razvoj Splita, ZASTAVA, 1919. br. 2.

Norka Machiedo-Mladinić

SPLIT NEI PRIMI ANNI POSTBELLICI (1918-1919)

Riassunto

I primi anni postbellici furono assai duri per gli abitanti di Split. L'amministrazione civica doveva ritrovare le possibilità per acquisto delle primarie quantità di vitto e riscaldamento, doveva organizzare il servizio sanitario, doveva garantire ai propri civili, ai soldati smobilitati e ai profughi provenienti dai luoghi sotto l'occupazione italiana la sicurezza personale e quella della proprietà dei beni. Oltre a questo, Split passò in questi giorni cambiamenti nella struttura sociale, quelli nella funzione amministrativa ed economica. Con grande penùria, impiegata fatica e con tanto ottimismo, Split riuscì a superare tutte le difficoltà e passò la sua trasformazione in una città moderna.

Prevela: Božidarka Ščerbe